

Prominentie en *paupertas*

De grafcultuur van een twaalfde-eeuws adelsnetwerk

Kees Kuiken

Met het concordaat van Worms kwam in 1122 een einde aan de zogenoemde ‘rijkskerk’, waarin Rooms-Duitse koningen en keizers bepaalden wie bisschop of aartsbisschop werden. De pas ingevoerde ‘vrije bisschopskeuze’ door colleges van kanunniken bood nieuwe kansen aan de rijksadel die een stem in deze kapittels had. In dezelfde tijd zien we een vernieuwing in de grafcultuur van deze rijkselite: van exclusieve, maar vrijwel onzichtbare bijzettingen in kerken en kloosters naar zeer zichtbare en soms opzichtige beeldzerken, tombes en andere grafmonumenten. Waren deze gedenkplaatsen een middel in de strijd om de bisschopszetels? En hoe verhiel deze ontwikkeling zich tot de ‘armoede’ van de norbertijner kloosters die deze families in de twaalfde eeuw stichtten en onderhielden?

Inleiding

In de Middeleeuwen waren kloosterstichtingen een belangrijk instrument voor adellijke families die zowel in deze wereld als in de volgende van een ereplaats verzekerd wilden zijn.¹ Bas van Bavel heeft in zijn proefschrift over de norbertijnerabdij Mariënweerd, een vroeg twaalfde-eeuwse stichting van de heren van Cuijk in de Herigerwaard bij Beesd, gewezen op het hoogadellijke netwerk waarvan zij deel uitmaakten. Deze ‘Bonner partij’ werd gevormd door drie families van rijksgraven: Van Ahr-Hostade, Van Arnsberg-Cuijk en Van Sponheim. Ook de graven van Cappenberg en de H. Norbert van Xanten (†1134), de grondlegger van de naar hem genoemde kloosterorde van Prémontré, verkeerden met hen. De vraag kan worden gesteld of een beschouwing over deze groep past in een jaarboek over Nederlandse adelsgeschiedenis. De heren van Cuijk speelden in hun eeuwenlange rivaliteit met de Gerulfingse graven echter een voorname rol in de politieke geschiedenis van middeleeuws Holland en ook Norbert, volgens de hagiografie een zoon van graaf Heribert van Gennep, had

¹ Zie bijvoorbeeld A. Janse, *Ridderschap in Holland* (Hilversum, 2001) hoofdstuk 6.3 (‘Memoria’).

wortels in deze contreien. Bovendien vormen de ‘Bonner’ stichtingen de kern van het latere norbertijner kloosternetwerk in de Nederlanden. Van Bavel schrijft enige vroege kloosterstichtingen door deze families toe aan Norberts rechtstreekse inspiratie:²

naam	plaats	stichtingsjaar	stichter
Steinfeld	Kall (D)	<1121	familie van Ahr-Hostade ³
Cappenberg	Selm (D)	1122	Godfried van Cappenberg (†1127) ⁴
Mariënweerd	Beesd (NL)	<1129	familie van Cuijk-Arnsberg ⁵
Knechtsteden	Dormagen (D)	1130	Hugo van Sponheim (†1137) ⁶

In de levensbeschrijvingen van de twaalfde-eeuwse stichters van norbertijner kloosters speelt het thema ‘eenvoud’ (*paupertas*) een belangrijke rol.⁷ Wat we weten van de graf- en memoriecultuur van deze groep (met name te Knechtsteden), straalt echter allerm minst een geest van armoede uit. Men liet zich vereeuwigen op fraaie fresco’s en bij voorkeur bijzetten in een eigen stichting in quasi-antieke stenen grafkisten (‘sarcophagen’) naar het voorbeeld van de vroegere Byzantijnse en latere Salische keizers. Een en ander doet vermoeden dat deze groep zich in meer dan één opzicht de rijkscultuur van een voorbij tijdperk toeëigende.

Een norbertijner netwerk

De hier genoemde gravenfamilies waren in de eerste helft van de twaalfde eeuw deel van de rijksadel van het ‘Roomse’ rijk, dat in de voorgaande eeuwen door twee koningshuizen was beheerst: het Saksische of Ottoonse huis (925-1024) en het Frankische of Salische huis (1024-1125). De ‘Rooms-koningen’ uit deze beide huizen voerden vanaf 962 tevens de keizerstitel. Het koningschap was in deze eeuwen in de praktijk erfelijk en ook hoge rechterlijke ambten binnen het rijk gingen in toenemende mate over van vader op zoon. Bij het uitsterven van het Salische huis in 1125 kunnen we spreken van een stand van rijksgraven: een beperkte groep families die voor een deel met het koningshuis vermaagschapt waren. Dit laatste gold, met name in de tiende eeuw, ook voor de hoogste kerkelijke gezagsdragers: bisschoppen, aartsbisschoppen en abten van kloosters die rechtstreeks onder de wereldlijke rechtsmacht en bescherming van de koning vielen (‘rijksabdijen’). In de praktijk bepaalde de koning ook de benoeming (‘investituur’) van deze kerkvorsten (‘prelaten’), wat het voor hem aantrekkelijk maakte om hen vervolgens met wereldlijke macht te bekleden. Binnen

² B.J.P. van Bavel, *Goederenvererving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd* (Hilversum, 1993) 119-124; M. Untermann, ‘Zur frühen Geschichte und Baugeschichte des Prämonstratenserstifts Knechtsteden’, *Jahrbuch der rheinischen Denkmalpflege*, XXXIII (1989) 143-147. De graven van Berg vormden de tegenpartij.

³ Bevestigingsakte in T.J. Lacomblet, ed., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* (4 dln.; Düsseldorf, 1840-1858) I, nr. 292.

⁴ A. Leistikow, *Die Geschichte der Grafen von Cappenberg und ihrer Stiftsgründungen* (Hamburg, 2000).

⁵ Bevestigingsakte in Van Bavel, *Mariënweerd*, Bijlage A.

⁶ Bevestigingsakte in W. Ehlen, *Die Prämonstratenser-Abtei Knechtsteden* (Keulen, 1904), *Urkundenbuch* nr. I. Zie ook W. Jung, *Die ehemalige Prämonstratenser-Stiftskirche Knechtsteden* (Neuss, 1956). Een samenvatting van het proefschrift van P.W. Gosses over Knechtsteden en de Duitse rijksadel is gepubliceerd als *Analecta Praemonstratensia*, XXIV, afl. 1-2 (1948).

⁷ Zie onder meer Norberts *Vita* en H.Th. Lambooy en J.A. Mol, *Vitae Abbatum Orti Sanctae Marie* (Hilversum, 2001) 62-63.

dit ‘rijkskerkbestel’, zoals het wel door moderne mediëvisten is genoemd, vormden zulke niet-erfelijke ambten een tegenwicht voor de toenemende macht van de rijksgravenstand. In de elfde eeuw werd aan sommige al te machtige gravenfamilies hun ambtelijke machtsbasis ontnomen. Zo kwam het graafschap in Holland aan de bisschop van Utrecht en verloren families als de Hamalanders (in Overijssel en de Achterhoek) en de Ezzone (in het Duitse Rijnland) hun grafelijke status en rijkslenen.⁸ In 1122 viel het doek voor het bestel. Prelaten werden voortaan gekozen door de kapittels en kloosters zelf en benoemd door de paus. De koning behield alleen het recht een veto uit te spreken. In 1125 kwam met het overlijden van de Saliër Hendrik V bovendien een voorlopig einde aan het erfelijke ‘Roomse’ koningschap.

Een en ander betekende nieuwe ontplooiingskansen voor de rijksadel. Het werd aantrekkelijker om te investeren in kapittels en kloosters, want daardoor konden kandidaten voor de kerkvorstendommen naar voren worden geschoven.⁹ De maagschap Van Ahr-Hostade had in het laatst van de elfde eeuw, toen het bestel al op zijn laatste benen liep, een Keulse aartsbisschop geleverd: de voormalige Xantener proost en Keulse hulpbisschop Herman III (‘de Rijke’) van Hostade (†1099), een broer van graaf Gerard (I) van Hostade.¹⁰ Tijdens Hermans proosdij in Xanten trad de jonge gravenzoon Norbert van Gennep (in 1582 heilig verklaard als Norbert van Xanten) daar als oblaat in. Norbert, die later onder meer kanunnik in Xanten, proost van Prémontré en aartsbisschop van Maagdenburg was, stond op zeer goede voet met de Van Ahrs en hun vrienden en magen. Dat was tegen de zin van keizer Lotharius III, die in 1126 tevergeefs trachtte Norberts benoeming in Maagdenburg tegen te houden. In Keulen had Lotharius meer succes tegen deze groep: in 1131 verhinderde hij met een veto de benoeming van de toenmalige Xantener proost Godfried van Cuijk tot aartsbisschop. Een jaar later bevestigde Godfrieds broer Andreas als bisschop van Utrecht de stichting door zijn familie van de norbertijnerabdij Mariënweerd. Godfried trok zich in 1134 als proost van Xanten terug in de norbertijnerproosdij Steinfeld, de familiestichting van de Van Ahrs.¹¹

In 1137 deed dit norbertijner netwerk een nieuwe gooi naar het aartsbisdom Keulen, dat in de voorgaande dertig jaar was beheerst door de maagschap van de graven van Berg. De kandidaat was Hugo van Sponheim, proost van Aken, domdeken van Keulen en stichter van de norbertijnerproosdij Knechtsteden. Aartsbisschop Bruno (II) van Berg was gestorven in Apulië, waar hij met het hele Keulse kapittel op krijgstoct was onder bevel van keizer Lotharius. De keizer zag zich onder deze omstandigheden genoopt de keuze van de Keulenaars voor Hugo van Sponheim te eerbiedigen. Hugo is nog in Bari door paus Innocentius II met de nodige ereteken bekleed, maar een maand later stierf hij zelf in Melfi. Ook in de volgende dertig jaar kwamen de norber-

⁸ P.A. Henderikx, ‘De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied in de elfde en twaalfde eeuw’, in: idem, *Land, water en bewoning* (Hilversum, 2001) 59-65; A. Kos, ‘Machtsstrijd in Hamelland’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, V (2002) 27-68; F.J. van Droogenbroeck, ‘Paltsgraaf Herman II (†1085) en de stichting van de abdij van Affligem (28 juni 1062)’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, II (1999) 53-57.

⁹ K. van Vliet, *In kringen van kanunniken* (Zutphen, 2002) hfdst. 6, i.h.b. 417.

¹⁰ Gegevens over de aartsbisschoppen naar S. Weinfurter en O. Engels, ed., *Archiepiscopus Coloniensis* (Stuttgart, 1982).

¹¹ Van Bavel, *Mariënweerd*, 124.

tijnen er in Keulen niet aan te pas. Wel wist graaf Dirk II van Ahr zijn zoon Gerard in 1153 door het kapittel van St. Servaas in Maastricht tot proost te laten kiezen. Dat was uitzonderlijk, want de *Servatiani* kregen hun proosten doorgaans nog door de keizer toegewezen: tot 1153 werd in de regel diens hofkanselier benoemd. Mogelijk dankte graaf Dirk de benodigde invloed onder de kanunniken aan zijn geslaagde optreden als voogd voor het kapittel in wereldlijke zaken. Gerard heeft zich op zijn beurt verdienstelijk gemaakt als bouwproost. Mekking schrijft aan hem de absis met de hoge ‘dwerggalerij’ toe, waar later de relieken van St. Servaas aan het volk op het Vrijthof werden getoond. Den Hartog ziet als voorbeeld van dit werk de absis van de Dom te Spiers, de grafkerk van de Salische keizers. Ook de abdijkerk van Maria Laach, waar de maagschap van Ahr-Hostade een stevige vinger in de pap had, werd in 1156 op soortgelijke wijze verbouwd.¹² Na de dood van aartsbisschop Frederik (II) van Berg in 1158 werd Gerard van Ahr gekozen tot proost van de schatrijke Bonner Munsterkerk, die hij eveneens in schitterende laatromaanse stijl verbouwde met een dwerggalerij in de absis. In 1166 verhief hij als kroon op dit werk de relieken van de Bonner stadsheiligen Cassius en Floris. Gerard leek al met al een gereede kandidaat voor het Keulse aartsbisdom en in 1167 werd hij inderdaad gekozen, maar hij stierf nog vóór zijn wijding. Volgens een in Bonn overgeleverd loden identificatieplaatje uit zijn grafkist is ‘proost Gerard[,] edel geboren op het slot Ahr’ in 1169 in de Munsterkerk bijgezet. In zijn laatste levensjaar was hij ook nog proost van het kapittel van St. Marie en Lebuïnus in Deventer, maar of hij werkelijk heeft geresideerd in

Het grafreliëf van proost Gerard in de Munsterkerk te Bonn, getekend door J.-M. Laporterie (1794)

¹² A.J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Zutphen, 1986) 124-138; E. den Hartog, *Romanesque architecture and sculpture in the Meuse Valley* (Leeuwarden-Mechelen, 1992) 56-63; discussie in *Bulletin KNOB*, XCIII (1994) 226-229.

de indrukwekkende, vermoedelijk nog door zijn voorganger gebouwde stenen proosdij aan de Sandrasteeg is onbekend.¹³ In Bonn en Deventer werd hij opgevolgd door zijn neef Lotharius van Ahr-Hostade. In 1191 kwam het tot een hernieuwd treffen tussen de ‘Bonner’ en de ‘Bergse’ partij. De Keulse domproost Bruno van Berg stond nu tegenover de Bonner proost Lotharius. Opnieuw verloor de Bonner kandidaat, maar na tussenkomst van keizer Hendrik VI kreeg Lotharius, die ook nog Luiks domdeken was, als troostprijs de Luikse bisschopszetel. Hij werd echter in 1193 uit dit ambt gezet.¹⁴ De ‘Bonners’ hadden over het algemeen iets meer geluk in zulke perifere bisdommen. Daar grossierden zij in dekenaten en proosdijen alsof het moderne commissariaten waren. Zo werd Frederik van Ahr, domkanunnik in Munster en oom van Lotharius, in 1152 door zijn collega’s tot bisschop verkozen en gewijd in Aken. Hier was inmiddels Albert, een neef van de in 1137 overleden elect Hugo van Sponheim, proost.¹⁵ Bisschop Frederik overleed in Munster in 1168, een jaar na zijn broer Gerard. In Utrecht ten slotte volgde Dirk van Ahr-Nürburg, proost van St. Servaas in Maastricht en een neefje van Gerard en Frederik, de in 1197 overleden bisschop Dirk (I) van Holland op. De graven van Holland maakten na de opheffing van het voor hen zo ongunstige rijkskerkbestel een opmerkelijke *comeback*: zij leverden in de late twaalfde eeuw twee Utrechtse bisschoppen en in de dertiende eeuw zelfs een Rooms-koning. In Utrecht was het norbertijner netwerk ook reeds vóór 1197 succesvol geweest. De eerste na 1122 vrij gekozen bisschop was Andreas van Cuijk, een broer van de voormalige Xantener proost Godfried. Een achterneefje en naamgenoot van Godfried van Cuijk trouwde omstreeks 1127 met Ida, erfdochter van Arnsberg en weduwe van de kloosterstichter Godfried van Cappenberg. Godfried van Cuijk volgde Ida’s vader op in diens rijkslenen en werd zo zelf ‘Godfried graaf van Arnsberg’.¹⁶ Zijn neefje Albert maakte carrière in Luik, aanvankelijk als proost van diverse kapittels en van 1195 tot zijn dood in 1200 als bisschop.¹⁷

De ‘Bonner partij’ rondom Gerard van Ahr was dus feitelijk een netwerk van rijksgravenfamilies die in de twaalfde eeuw met wisselend succes het aartsbisdom Keulen en de bijbehorende bisdommen in handen trachtten te krijgen en te houden. Deze families werden aanvankelijk niet zozeer verbonden door onderlinge huwelijken als wel door de charismatische prediker Norbert van Xanten.¹⁸ Norbert werd in zekere zin hun collectieve adelsheilige: niet als heilige ‘voorouder’ van één enkele familie, maar

¹³ H. Ehrentraut, ‘Bleierne Inschriftafeln aus mittelalterlichen Gräbern in den Rheinlanden’, *Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden* CLII (1952) 203 nr. 19; C.M.H. Martin, ‘De kern in een architectuur’, in: J.R.M. Magdelijns, e.a., ed., *Het kapittel van Lebuinus in Deventer* (Deventer, 1996) 179-183. Dat Gerard een rol heeft gespeeld bij de komst van norbertijnen uit de Cappenberger stichting Varlar naar Deventer (de latere ‘Bergkerk’), lijkt waarschijnlijk. Van Vliet ziet hierin ook de hand van bisschop Andries van Cuijk (Van Vliet, *Kanunniken*, 375-377).

¹⁴ Weinfurter en Engels, ed., *Archiepiscopus Coloniensis* 81-82; P. Senses, *Heinrich VI* (Wiesbaden, 1993) 108-110.

¹⁵ Zie voor de familierelatie noot 5, hierboven. Albert heeft zich echter nooit ‘Van Sponheim’ genoemd.

¹⁶ Over deze graventitel: K. Heeringa, ‘Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nedersticht’, *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde*, 6e reeks, IX (1929) 263-280.

¹⁷ J.A. Coldewey, *De heren van Kuyck 1096-1400* (Tilburg, 1981) 49-50.

¹⁸ Er is bijvoorbeeld geen enkel bewijs dat de graven van Cappenberg vermaagschap waren met de graven van Ahr of met de H. Norbert zelf, zoals Bornheim en ook Leistikow menen (I. Eglers-Kisseler, ‘Rezension zu Andreas Leistikow, *Die Geschichte der Grafen von Cappenberg*’, *Concilium medii aevi*, III (2000) 1019-1021). Zie over de veronderstelde verwantschap Van Cuijk-Van Hostade: K. Kuiken, ‘Na Unroch Godizo’, *De Nederlandsche leeuw*, CXXI (2004) k. 258.

Zegel van Utrechtse bisschop Andries van Cuijk uit 1131 (foto Corpus Sigillorum Neerlandicorum, nr. 5)

als inspirator van een netwerk van adellijke kapittel- en kloosterstichtingen dat zichzelf naderhand als één grote ‘familie’ van moeder- en dochterkloosters heeft gepresenteerd.¹⁹ Daarmee is niet gezegd dat de ‘Bonners’ in de twaalfde eeuw geen andere kloosters hebben gesticht. Zo liet graaf Meinard I van Sponheim-Mörsberg, een broer van de stichter van Knechtsteden, in 1124 de benedictijner familieabdij Sponheim bij Bad Kreuznach inwijden.²⁰ Anderzijds hebben opeenvolgende Keulse aartsbisschoppen van ‘Bergse’ signatuur zonder voorbehoud hun goedkeuring aan de diverse norbertijner kapittelstichtingen gehecht. Alleen de voornaamste tegenstrevers van de ‘Bonner partij’ in Utrecht: de graven van Holland, hebben zich gedurende de hele twaalfde eeuw ver van de norbertijner beweging gehouden. Van Bavel verklaart dit niet uit spirituele maar uit politieke overwegingen, met name ten tijde van keizer Lotharius III. Diens halfzuster Geertruid alias Petronilla was gehuwd met graaf Floris (II) de Vette van Holland (†1121) en het Hollandse huis gold daardoor meer dan ooit tevoren als *königsnah*. Vooral gravin Petronilla bleef de benedictijner orde trouw. Omstreeks 1130 investeerde zij niet alleen in een ingrijpende verbouwing van het oude familieklooster te Egmond, maar ook in de nieuwbouw van een zusterklooster in Rijnsburg. Vanaf 1199 werden de bakens echter verzet en in de dertiende eeuw volgde een reeks giften van Hollandse (veelal geboren Gelderse) gravinnen aan Mariënwierd en aan zijn dochterstichtingen Zennewijne, Berne en Koningsveld.²¹ Dat de rivaliteit tussen de graven van Holland en de heren en graven van Arnsberg-Cuijk in die tijd bleef doorwoekeren, werd pijnlijk duidelijk toen in 1296 de Hollandse graaf

¹⁹ Voor literatuur over adelsheiligen zie M. Carasso-Kok, ‘Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, IV (2001) 51, noot 85.

²⁰ A. Naumann-Humbeck, ‘Studien zur Geschichte der Grafen von Sponheim vom 11. bis 13. Jahrhundert’, *Heimatkundige Schriftenreihe für den Landkreis Bad Kreuznach*, XIV (1983) 1-513.

²¹ Van Bavel, *Mariënwierd*, 136-154. Koningsveld bij Delft is in 1252 gesticht door gravin Richardis van Holland.

Floris V op instigatie van heer Jan I van Cuijk werd ontvoerd en ten slotte gedood. Maar dat verhaal is elders verteld.

Elitegrafcultuur

Het kan geen verrassing meer zijn dat de ‘Hollanders’ en de ‘Bonners’ evenzeer wedijverden op het gebied van familiestichtingen. De oudste kloosterstichting van het Hollandse gravenhuis: de abdijkerk te Egmond, was in de Ottoonse en Salische tijd uitgegroeid tot een min of meer exclusieve familiegrafkerk. Van de Egmondse grafcultuur uit die vroegste eeuwen is weinig bewaard, maar de vondst van een lege sarcofaag van het model dat eveneens in de (zo mogelijk nog exclusievere) grafkrocht van de Salische keizers in Spiers is aangetroffen, wekt de indruk dat hier de funeraire mode aan het keizerlijk hof werd gevolgd.²² Het model van de Salische ‘keizerskisten’ is te omschrijven als een grafkist uit één stuk grijze of roze zandsteen met vrijwel rechtstandige wanden, van buiten niet of ruw afgewerkt en van binnen doorgaans gespitst of gefrijnd in een draperiepatroon, een enkele maal met uitsparingen (‘rondstaven’) in de hoeken.²³ Dit type sarcofagen heeft dikke wanden en een min of meer trapeziumvormige leest. In vergelijking met de oudere, smallere, veelal vroegmiddeleeuwse sarcofagen van Franse kalksteen oogt het vrij massief.²⁴ In dit type grafkisten valt met enige fantasie een terugkeer te zien naar de vaak zeer forse *sarcophagi* waarin de elite van de Romeinse steden in het Rijngebied in de late Oudheid werd bijgezet.²⁵ Opvallend is ook dat in middeleeuwse Latijnse bronnen ter zake de quasi-antieke term *sarcophagus* overheerst. Dat is vooral merkwaardig omdat *sarcophagus* letterlijk ‘vleeseter’ betekent, terwijl in de christelijke Middeleeuwen toch alles draaide om het zo ongeschonden mogelijk bewaren van de dode tot aan de Dag des Oordeels.²⁶ Ook het materiaal van de stenen grafkisten werd betrokken in deze quasi-antieke beeldspraak. Middeleeuwse hagiografen spraken bij voorkeur over ‘(Parisch) marmer’, zelfs wanneer het om simpele kalksteen ging.²⁷ Deze ‘antiquiserende’ beschrijving van elite- en

²² H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland* (Drachten, 1957) nr. 28; vgl. E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland* (Utrecht, 2002) 176.

²³ H.E. Kubach en W. Haas, *Der Dom zu Speyer* (München, 1972) 929-954.

²⁴ De wanddikte van de ‘Salische’ kisten is ruim 10 cm, die van de oudere kalkstenen sarcofagen gemiddeld ca. 5 cm. De grootste breedte van de Salische sarcofagen is ruim 65 cm (buitenmaat hoofdeinde), van de oudere kisten ca. 40-50 cm. Zie over de Franse kalkstenen kisten: S. Lammers, ‘Medieval Christian interments in stone’, *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* (1989) 377-434 en over beide typen: S. Ristow, ‘Trapezförmige Sarkophage des Frühen Mittelalters in Köln’, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, XXXII (1999) 305-341.

²⁵ F. Naumann-Steckner, *Tod am Rhein: Begräbnisse im frühen Köln* (Keulen 1997); A. Spieß, ‘Studien zu den römischen Reliefsarkophagen aus den Provinzen Germania inferior und superior’, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, XXI (1988) 253-324.

²⁶ Zie bijvoorbeeld de *Vita* van de H. Etheldred van Ely (†679): ‘Zij droegen haar [onbedorven lichaam] de kerk binnen [...] en legden haar in de sarcofaag [...]. Daarin rust zij en verwacht de wederkomst van de Heer [...]’ (*Acta Sanctorum* 25:439). De *sarcophagus* van de H. Adalbert te Egmond is genoemd in diens *Vita Prima* (O. Oppermann, ed., *Fontes Egmundenses* (Utrecht, 1933) 13). Het klassieke verhaal over stenen grafkisten uit Klein-Azië waarin lijken zeer snel verderfden staat in Plinius, *Historia*, boek II, cap. 96.1, boek XXVIII, cap. 9.17, boek XXXVI, cap. 17.1, en in Iuvenalis, *Satyricon*, nr. 10.18. Overigens zijn de meeste Romeinse sarcofagen van oorsprong bewaarplaatsen van urnen (‘cremationsarcofagen’), zoals bijvoorbeeld de sarcofaag van Simpelveld (J.H. Holwerda, *Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth en Romeinse sarcophag uit Simpelveld* (’s-Gravenhage, 1931) 27).

²⁷ E. James, ‘The continental context’, in: S.M. Foster, ed., *The St Andrews sarcophagus* (Dublin, 1998) 244-249; *Acta Sanctorum*, LXV, 447 (zie hierover ook H.E. Kubach en A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas* (4 dln.; Berlijn, 1976-1989) 230-231).

heiligengraven past naadloos in de Ottoonse en Salische retoriek van hernieuwing van het (christelijke) Romeinse keizerschap van Constantijn en Karel de Grote.²⁸

De indruk dat in Egmond de Salische grafcultuur vrijwel op de voet is gevolgd, wordt versterkt door de gang van zaken bij de door Petronilla geregisseerde verbouwing van de abdijkerk. Daarbij zijn de bestaande grafkisten in de kerk geruimd en vervangen door kleine gemetselde grafkeldertjes. In deze ‘gemetselde steenkisten’ zijn waarschijnlijk de gebeenten uit de oudste graven opnieuw bijgezet. Voor Petronilla’s overleden echtgenoot graaf Floris II is toen volgens veertiende-eeuwse Egmondse bronnen een ‘marmarsteen’ (grafplaat) vervaardigd.²⁹ Zijzelf liet zich met haar zoon Dirk afbeelden op een timpaan van zandsteen, mogelijk gehouwen uit het deksel van de elders op het abdijterrein teruggevonden sarcofaag.³⁰ Ook in de ‘keizerskrocht’ in Spiers lijkt het gebruik van stenen sarcofagen uit één stuk na 1125 voorbij. De zes post-Salische koningen die hier vanaf 1184 zijn bijgezet, rusten in gemetselde tufkisten.³¹ Van de eerste post-Salische keizer, Lotharius III, in 1138 bijgezet in de door hemzelf gestichte benedictijnerabdij te Königsutter, is geen oorspronkelijke grafstede teruggevonden. Bij opgravingen in 1978 kwam in de voormalige abdijkerk alleen een gotische tombe aan het licht met de gebeenten van de keizer en zijn gezin.³² Zijn halfzuster Petronilla werd in 1144 in haar benedictijnerabdij te Rijnsburg begraven. Daar is evenmin een grafstede aangetroffen, maar wel een steenfragment met een vrouwenportret en Petronilla’s naam. De inscriptie lijkt echter van later datum en het vrouwenkopje gekopieëerd van het Egmondse timpaan.³³ Of Petronilla en haar halfbroer voor hun eigen begravingen ook even radicaal met de Salische funeraire praktijk hebben gebroken, is uit deze schaarse gegevens dus niet vast te stellen.

Omstreeks dezelfde tijd stichtte de Gelderse graaf Gerard de Lange op zijn stamgoed Wassenberg een kapittelkerk voor het zielenheil van hemzelf, zijn vader en zijn voorgangers. In 1118 droeg hij deze op aan de bisschop van Luik. Bij de getuigen was de Luikse aartsdeken Andreas, de latere Utrechtse bisschop Andreas van Cuijk.³⁴ Onbekend is of Gerard in zijn kerk is begraven: de plaatselijke overlevering spreekt van een verdwenen grafsteen met een ‘ridder te paard’. Schiffer vond ondanks deze en andere ‘vrome’ stichtingen opmerkelijk weinig geloofsijver bij deze grafelijke familie, hoewel hun na 1200 bewaarde of overgeleverde grafmonumenten een uitzonderlijk kunstzinnig peil vertoonden. De kerken waarin zij lagen, zouden echter niet uit vrome

²⁸ P.E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio* (Berlijn, 1929); E.G. Grimme, *Der goldene Dom der Ottonen* (Aken, 2001). Aannemelijk is dat Karel de Grote uit Italië een antieke marmere sarcofaag naar Aken heeft laten komen waarin hij in 814 is begraven (James, ‘The continental context’, 248; C. Stiegemann en M. Wemhoff, ed., 799 - *Kunst und Kultur der Karolingerzeit: Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn* (2 dln.; Mainz, 1999) I, 49. De Ottoonse keizers Otto I en II zijn eveneens in antieke sarcofagen begraven, respectievelijk in Rome (973) en Bari (983).

²⁹ Den Hartog, *De oudste kerken*, 83-87. Den Hartogs bezwaar dat de oudste stenen kerk te Egmond te klein zou zijn om alle graven van de grafelijke familie en van alle abten te bergen, is niet ter zake: stenen grafkisten werden veelal hergebruikt.

³⁰ Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen*, nr. 10; H.G.C.M. Klomp, ‘Het tympaan van Egmond’, *Egmondse studiën*, II (1993) 139-162.

³¹ Kubach en Haas, *Speyer*, 954-969.

³² B. Schneidmüller, ‘Die neue Heimat der Welfen (1125-1252)’, in: H.-R. Jarck en G. Schildt, ed., *Die braunschweigische Landesgeschichte* (Braunschweig, 2001) 189.

³³ Den Hartog, *De oudste kerken*, 109-111.

³⁴ Stichtingsakte in Lacomblet, ed., *Urkundenbuch*, I, nr. 289.

maar uit politieke motieven zijn gesticht.³⁵ De vraag is of dit bij de ‘vrome’ Bonners zoveel anders lag. Blijkbaar speelde deze groep zijn spel om macht, aanzien, bezit en spiritueel gezag op verschillende velden tegelijk en hoorden ook kostbare memoriestichtingen daarbij.

Het is overigens niet eenvoudig aan te tonen dat alle norbertijner stichtingen van deze groep memorie- dan wel familiegrafkerken waren. In vrijwel alle gevallen ontbreken stichtersoorakonden. De bisschoppelijke bevestigingsbrieven spreken in uiteenlopende termen over het begraafrecht van deze kerken. In 1121 kreeg het reguliere kapittel Steinfeld, een vervallen benedictijnerabdij die was gesticht door voorvaderen van de voogd graaf Dirk I van Ahr (†1123), het recht om overledenen de laatste eer te bewijzen ‘zoals het hoort’. Na de aansluiting bij Prémontré in 1138 bleef Steinfeld vrijwel zeker in gebruik als familiegrafkerk. Van het ‘stichtersgraf’ van Dirk van Ahr is niets over: op de plaats ervan staat sinds de achttiende eeuw een marmeren sarcofaag met een houten reliekschrijn voor de H. Herman Jozef.³⁶ De bevestigingsbrief voor Mariënweerd (1129) liet in eerste aanleg de begrafenis toe van de eigen kanunniken op het kerkhof ter plaatse. Voor anderen was uitdrukkelijke toestemming en medewerking van hun eigen parochiepriester vereist. De bevestigingsbrief voor Knechtsteden (1134) stond de begrafenis met alle sacramenten toe van de bezitters (lees: gebruikers) van de braaklanden (*novalia*) van deze abdij. Ook hier zijn duidelijke bewijzen gevonden dat de proosdij na 1134 is gebruikt als graf- en memoriekerk voor leden van de stichtersfamilie. Zo is in 1162 sprake van een jaargetijde voor heer Albert, proost van Aken en, zoals hierboven is vermeld, een neef (‘oomzegger’) van de stichter Hugo van Sponheim. Uit de opbrengst van Alberts woonhuis in de stad Keulen werd in Knechtsteden jaarlijks een mis opgedragen voor de aflaat van Alberts zonden. De rest was bestemd voor de armen en voor het kerkonderhoud.³⁷

Elders is beschreven hoezeer Norberts preken over *paupertas* tegen de twaalfde-eeuwse tijdgeest ingingen. Ook de elitegrafcultuur werd omstreeks het jaar 1100 in West-Europa geleidelijk minder sober en anoniem. Het begin van deze ontwikkeling heeft in Zuid-Frankrijk gelegen. Daar verschenen tegen het midden van de elfde eeuw opzienbarende beeldzerken zoals die van de benedictijner abt Isarn (†1047).³⁸ In Noord-Nederland is de Utrechtse bisschop Burkhard van Lechsend (†1112) de eerste prelaat van wie het bestaan van een grafscript aantoonbaar is: het werd volgens de Domrekeningen in 1516 gerestaureerd.³⁹ De vroegste bekende beeldzerken in het Duitse Rijnland zijn een mozaïekplaat op het graf van Gilbert (†1152), de eerste abt van Maria Laach, en de zerk of tombe van de Bonner en Deventer proost Gerard.⁴⁰ Beide komen uit kerkstichtingen waaraan de naam van de familie Van Ahr-Hostade is verbonden. Bij Gilbert is nog enige invloed van de Franse Isarn-zerk te bespeuren: de

35 Aangehaald door H. Tummers, ‘De begraafplaatsen en grafmonumenten van de graven en hertogen van Gelre’, in: M. Evers, e.a., ed., *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht, 2003) 54-64.

36 Vriendelijke mededeling P. Preußner te Kall-Steinfeld.

37 Ehlen, *Urkundenbuch*, nr. V; Jung, *Knechtsteden* 26-27.

38 P. Ariès, *Het beeld van de dood* (Nijmegen, 1987) 38-42.

39 P. Borst, e.a., *Graven en begraven in de Dom van Utrecht* (Bunnik, 1997) 24.

40 Afbeeldingen in W. Schmidt, ed., *Regionale Aspekte der Grabmalforschung* (Trier, 2000) 114-115.

abt gaat tot zijn middel schuil achter zijn Latijnse grafscript. In 1788, kort voor de Franse 'beeldenstorm', tekende Jean-Marie Laporterie in de Bonner Munsterkerk een grafrelief na met het randschrift 'GERADVS COMES DE SEYNA PRAEP. BONN. ARCHIDIAEC. COLON'. 'Seyna' is de burcht Sayn bij Bendorf, die in 1152 door aartsbisschop Arnold I op de gelijknamige graven werd veroverd.⁴¹ Dat het reliëf niettemin de *baufreudige* proost Gerard van Ahr voorstelt, blijkt uit de attributen van de geportretteerde. Binnen het trapeziumvormige kader is Gerard ten voeten uit verbeeld in een lang doodskleed, alsof hij in een sarcofaag van het 'Salische' type ligt. In zijn handen houdt hij een bijbel en een model van zijn kerk, compleet met de kenmerkende dwerggalerij. De vergelijking dringt zich op met twee andere uitgesproken bouwproosten: de in 1039 respectievelijk 1086 in de kerk van St. Servaas te Maastricht bijgezette Geldolf en Humbertus of Hugo. Geldolf lag in een simpele smalle sarcofaag van Franse kalksteen, een prijzige maar vrij anonieme rustplaats. Slechts een loden schijfje in de kist verried zijn identiteit.⁴² Vanaf de elfde eeuw werden zulke plaatjes in de (stenen) grafkisten van hoge edelen en geestelijken gelegd die op een of andere manier voor een zalig- of heiligverklaring in aanmerking konden komen.⁴³ Bij de hiertoe vereiste lichtung of verheffing van het stoffelijk overschot bewees een 'loodje' goede diensten, want zo'n lichtung was doorgaans een heel zoek. In de St.-Servaaskerk zijn ruim twintig kalkstenen grafkisten van het smalle trapeziumvormige model bewaard gebleven, veelal met meervoudige maar overigens geheel anonieme bijzettingen.⁴⁴

De betrekkelijk sobere praktijk van het 'loodje leggen', waarvan de keizersgraven te Spiers en het graf van Geldolf te Maastricht vroege voorbeelden zijn, werd verlaten bij de dood van de tweede grote elfde-eeuwse bouwproost van St. Servaas: de in 1086 begraven Hugo. Zijn kist van Nivelsteiner zandsteen was veel breder en massiever dan die van Geldolf en zelfs luxueuzer uitgevoerd dan de Salische keizerssarcofagen. Voor het eerst zien we hier in het Rijn-Maasgebied details zoals een in de kist uitgespaarde hoofdsteen, maar ook een opschrift in grote romeinse kapitalen langs de hele bovenrand van de sarcofaag. Hugo werd bijgezet in een witte lijkwade met purperen opperkleed en een bladerkrans op zijn hoofd, alsof hij zelf een Romeinse keizer was geweest. Nu stierf Hugo midden in de investituurstrijd, waarbij de *Servatiani* vrijwel steeds aan de kant van de keizer stonden. De ambitieuze Hugo (die zich zeer tegen de zin van het domkapittel in Luik met pontificale waardigheid gedroeg) is door zijn broeders in even passende als pontificale stijl begraven met een loden inlegkruis in de kist. Daarop is dankbaar vermeld dat Hugo ook hun prebenden had vermeerderd.⁴⁵ Het voornaamste verschil tussen dit laat-Salische proostengraf in Maastricht en dat van Gerard van Ahr in Bonn ligt in de zichtbaarheid van het laatste. De Salische keizers, en in hun voetspoor de rijksadel en prelaten zoals Hugo, hielden strikt de hand aan het verbod op bovengrondse grafmarkeringen dat al in 895 door het concilie van

⁴¹ F.W. Oediger, R. Knipping, e.a., ed., *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter* (12 dln.; Düsseldorf, 1901-1995) II, nrs. 540-542.

⁴² T. Meier, 'Inscripttafeln aus mittelalterlichen Gräbern', in: G. de Boe en F. Veraeghe, ed., *Death and burial in medieval Europe* (Zellik, 1997) 43-53.

⁴³ S. Lammers, 'Interments', *Berichten ROB* (1989) 377-434, ald. nr. NMS 6.

⁴⁴ Lammers, 'Interments', nrs. NMS 1-26.

⁴⁵ W. Dijkman e.a., *Memento mori* (Maastricht, 2003) 29-31; Mekking, *De Sint-Servaaskerk* 33-34, 180.

Tribur was uitgevaardigd. Een bovengrondse tombe mocht pas worden opgericht na een graflichting in het kader van een heiligverklaring. In het geval van Gerard lijkt zo'n 'verheffing' al bij voorbaat te hebben plaatsgevonden. Brak het Bonner kapittel hier doelbewust met de Salische traditie of ging het om een praktische consequentie van de 'vrije' proostenkeuze? Zou een adellijke familie zoals de Van Ahrs, die daarvoor regelmatig kandidaten leverde, immers geen duurzame presentie hebben willen creëren in het zicht van degenen die een stem in het kapittel hadden: de kanunniken? Dat er meer speelde, blijkt in het kerkje van (Schwarz)rheindorf bij Bonn. In deze dubbelkorige kapel is in 1156 aartsbisschop Arnold (II) van Wied begraven, vermoedelijk naast zijn zuster Hedwig, die onder meer abdis van Essen was. Zonder de plumpe vieringtoren (die van na Arnolds dood dateert) heeft deze typische memoriekapel, gebouwd op stamgoed van de Van Wieds, wel iets van een verkleinde kopie van het Bonner Munster, compleet met de dwerggalerij. Francke en Päßgen hebben beredeneerd dat de beide in 1969 opgegraven sarcofagen van broer en zus van meet af aan in het zicht hebben gelegen, dat wil zeggen: niet onder maar in de stenen kerkvloer. De grootste van de twee vertoont een uitgespaarde hoofdnis zoals de Hugo- of Humbertsarcofaag in Maastricht.⁴⁶ Net als in het Bonner Munster zijn de dekstenen of tombes op deze kisten in de Franse tijd vernield. De hoogstwaarschijnlijk in de grote grafkist ter aarde bestelde Arnold van Wied was vóór Gerard van Ahr proost van St. Servaas en volgens Den Hartog zelfs de werkelijke regisseur van de twaalfde eeuwse verbouwing van die kerk. Van Wied was in tegenstelling tot Van Ahr uitgesproken *königsnah*: hij diende vanaf 1138 Koenraad III als kanselier en kroonde in 1152 te Aken diens opvolger Frederik I ('Barbarossa') tot keizer. Misschien moeten we in de bouwwoede en het graf van Gerard vooral een ijverige en naijverige navolging van aartsbisschop Arnold zien. Gerard van Ahr was in ieder geval aanwezig bij de wijding van Arnolds kerkje in Schwarzrheindorf in 1151. In de hoofdbasis daarvan zijn Arnold en zijn zuster op een fresco afgebeeld in aanbidding voor de majesteit van Christus. Dit laatste was een kenmerkende pose voor een vorstelijk *Stifterbild* en als zodanig al in de vroege Middeleeuwen gangbaar, zowel in West-Europa als in de Byzantijnse wereld.⁴⁷ Dat dit bijzonder 'rijke' type memorietableau binnen het 'armoedige' norbertijner netwerk navolging vond, blijkt uit de inrichting van de best bewaarde stichting van de graven van Sponheim: de proosdij Knechtsteden.

Knechtsteden en Mariënweerd

De Keulse domdeken Hugo van Sponheim, die in 1137 als 'Bonner' kandidaat voor het aartsbisdom Keulen naar voren werd geschoven, had in 1130 op zijn erfgoed, de vronnhof Knechtsteden bij Dormagen, een norbertijnerproosdij gesticht. In 1134 bleek Gerard (II) van Hostade door de kanunniken van Knechtsteden gekozen tot voorgd. De bouw van de proosdijkerk, een monumentale tufstenen basiliek naar Frans model, werd voltooid door Hugo's neef Albert die zowel proost in Aken als domdeken in Keulen was. 'Albert van Aken', zoals hij zichzelf noemde, liet zich omstreeks

⁴⁶ U. Francke en B. Päßgen, 'Die Öffnung des Grabes von Erzbischof Arnold II. von Wied in Schwarzrheindorf', *Archäologie im Rheinland* 1996 (1997) 124-126.

⁴⁷ Met name in Müstair en Mals (Graubünden, Zwitserland) en in de Aya Sofia te Istanbul (keizer Leo VI, reg. 886-912).

1160 in aanbidding voor de majesteit van Christus afbeelden in de hoofdabsis van de basiliek. De sfeer van dit fresco is uitgesproken Byzantijns en Albert heeft inderdaad deelgenomen aan twee gezantschappen naar Konstantinopel.⁴⁸ Vermoedelijk diende het fresco in Knechtsteden ook als voorbeeld voor het *Stifterbild* in de grafkapel van Arnold en Hedwig van Wied in Schwarzhendorf. Albert was in Aken onder meer getuige toen Arnold van Wied in 1152 Frederik Barbarossa tot keizer kroonde. Hij verkeerde op goede voet met Barbarossa: in 1147 vergezelde hij hem op kruistocht en in 1154 als *notarius* op hofreis. In dat laatste jaar stelde de keizer zich persoonlijk als beschermheer van Knechtsteden, nadat hij al eerder aan een der norbertijner stichtingen van de gebroeders Van Cappenberg een borstbeeld van zichzelf had geschonken.⁴⁹ Barbarossa is bovendien geportretteerd op een kapiteel in Knechtsteden. In 1962 zijn daar in de voormalige proosdijkerk drie sarcofagen ontdekt:⁵⁰

- Een grijze zandstenen sarcofaag van het model van de Salische keizerssarcofagen, van binnen versierd met draperie en hoekstaven en gedekt met een trapeziumvormige

Proost Albert van Aken (linksonder) in aanbidding voor de Majesteit van Christus. Twaalfde-eeuws fresco in de absis van de voormalige proosdijkerk Knechtsteden (foto Spiritaner, Knechtsteden).

⁴⁸ Gegevens over Albert van Aken naar R.J. Bensch in: *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* (Hamm, 1970-) XXIII, 6-9.

⁴⁹ Otto van Cappenberg, een broer van Godfried en zelf ook stichter van twee proosdijen, was de peetvader van Frederik.

⁵⁰ En bovendien een grafkelder van veel jonger datum (vr. med. pater H.-J. Reetz C.S.Sp., Missionshaus Knechtsteden).

rode zandstenen grafplaat, versierd met een draagkruis maar zonder tekst. Inhoud: het vergane lichaam van een man in albe en kazuifel, maar zonder identificatie. De kazuifel lijkt op de zogenaamde kazuifel van de H. Norbert uit de St.-Victorskerk te Xanten. Vindplaats: voor het oostelijke koor. Het graf is na onderzoek gesloten. De bijgezette is zonder enige twijfel proost Albert van Aken.⁵¹

- Een roze zandstenen sarcofaag van het ‘trogvormige’ type, van binnen versierd met kruis- en dubbelkromstafmotieven. Gevonden zonder bijzetting. Nu zwaar beschadigd buiten de kerk.⁵²

- Een rechthoekige tufstenen sarcofaag, vermoedelijk nog Romeins. Gevonden zonder bijzetting. Nu buiten de kerk, gedekt met een middeleeuwse zandstenen grafplaat met draagkruismotief.⁵³

De beide zandstenen grafkisten zijn zonder enige twijfel volmiddeleeuwse Rijnlandse producten. Het trogvormige type komt buiten Duitsland vooral in Noord-Nederland voor.⁵⁴ Op of nabij de voormalige vronnhof Knechtsteden bevond zich blijkbaar al vóór de kloosterstichting in 1130 een elitebegraafplaats. Hoewel een stichtersooronde ontbreekt en de bevestigingsbrief niet over grafrechten voor de Van Sponheims rept, lijdt het weinig twijfel dat zij ter plaatse een graf- en memoriekapel hebben onderhouden. Na het genereuze gebaar van Barbarossa in 1154 genoot Knechtsteden als het ware de status van een rijksklooster.⁵⁵ Geen wonder dat in de dispositie van Alberts *memoria* keizerlijke beelden de boventoon voerden, zowel bovengronds (het ‘Byzantijnse’ fresco en het kapiteel) als ondergronds (het anonieme graf). De indruk beklift dat waar deze kerk als geheel een twaalfde-eeuws beeld uitstraalt, de *memoria* van haar ‘tweede stichter’ archaïserende en voor een deel uitgesproken Salische trekken vertoont. De vraag blijft in hoeverre hierin een reflectie van de nostalgische rijkspolitiek van Barbarossa mag worden gezien.

Omdat in dit jaarboek Nederlandse adelsgeschiedenis in Europees perspectief wordt geschreven, eindigt onze reis langs de grafcultuur van de ‘Bonners’ in Mariënweerd. Deze stichting is in de loop der tijden echter zo grondig verwoest, dat van de kerk slechts de grafzerk van één zestiende-eeuwse abt is teruggevonden.⁵⁶ Er zijn geen aanwijzingen dat bisschop Andreas van Cuijk of een van zijn verwanten zelf ooit in dit klooster is ingetreden. Met uitzondering van Beke zwijgen vrijwel alle middeleeuwse bronnen over Andreas’ graf.⁵⁷ Volgen we de redenering van Gierlich, dan is de kans groot dat hij niet in Utrecht of Mariënweerd maar in Luik rust. Het domkapittel in

⁵¹ W. Schulten, ‘Neue Funde zur Baugeschichte der Abtei Knechtsteden’, *Jahrbuch der rheinischen Denkmalpflege*, XXVI (1966) 195-197. De grafplaat ontbreekt in de catalogus van grafstenen tot 1100 door A. Nisters-Weisbecker, ‘Grabsteine des 7.-11. Jahrhunderts am Niederrhein’, *Bonner Jahrbücher*, CLXXXIII (1983) 175-327. De beschrijving van de sarcofaag in Den Hartog, *De oudste kerken*, 174-175 is onnauwkeurig, evenals haar weergave van de naam van de begravene.

⁵² Waarneming auteur. Niet bij Nisters-Weisbecker.

⁵³ Waarneming auteur. Vgl. H. Haiduck, *Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues im Küstengebiet* (Aurich, 1992) nr. 8.

⁵⁴ Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen*; Ristow, ‘Trapezförmige Sarkophage’; over de trogvormige grafkisten K. Kuiken, ‘Middeleeuwse zandstenen grafkisten in Groningen’, *Groninger kerken*, XXI (2004), afl. 1, 8-9.

⁵⁵ In rechte werden proosdijen zoals Knechtsteden nooit rijkskloosters en verkregen de proosten dan ook geen rijkslenen.

⁵⁶ Peter van Zuyren, vermeld 1541-1561 (Van Bavel, *Mariënweerd*, 56-61).

⁵⁷ E. Gierlich, *Die Grabstätten der rheinischen Bischöfe vor 1200* (Mainz, 1990) 378: de Egmondse en Utrechtse Annalen (van St. Marie), de Bisschoppenlijst en de ‘Tielse’ Annalen (in feite uit Grave, waar na 1150 het stamslot van de Van Cuijks stond).

die stad gebruikte de St.-Lambertkathedraal als zijn min of meer exclusieve grafkerk en Andreas van Cuijk was lid van dit college: sinds 1116 als aartsdeken en sinds 1121 als proost. Bij de opgravingen in de Luikse kathedraal is geen graf van Andreas gevonden, maar wel van zijn achterneef Albert van Cuijk. Deze is hier in 1200 als bisschop met een loden kromstaf met het opschrift: '[...]BRUARI STIERF ALBERT [...]UIJK, BISSCHOP VAN L[...]' bijgezet in een gemetselde steenkist in het middenschip van de kathedraal, op een ereplaats voor het oostkoor. Volgens het opgravingsrapport uit 1907 bevond de bodem van deze *caveau* zich ter hoogte van de vloer van het tiende-eeuwse schip. De leest van het graf vertoonde een sterke trapeziumvorm met het voeteneinde naar het oostkoor gericht.⁵⁸

Opgraving van de zandstenen 'Salische' sarcofaag met resten van de 'heren en dames van Malsen' in de kerk van Buurmalsen, 1982 (foto D.S. van Dorsser Keus, Utrecht)

Er is echter nog een vierde mogelijkheid. In Buurmalsen, aan de Linge niet ver van Mariënweerd, zijn in 1982 en 1984 twee zandstenen grafkisten van 'Salisch' model opgegraven. In een daarvan, gevonden juist ten westen van de oudste tufstenen parochiekerk, lagen resten van vijf opeenvolgende anonieme bijzettingen en twee vermoedelijk twaalfde-eeuwse bronzen gespen. Deze sarcofaag was afgedekt met een trapeziomvormige, vrijwel onversierde zandstenen grafplaat. Deze was alleen afgewerkt met een brede, iets verhoogde rand, afgezet met een rondom lopende kraal.⁵⁹ In het koor van de kerk zijn in 1984 resten van een tweede sarcofaag gevonden, alsmede een tra-

⁵⁸ Gierlich, *Grabstätten*, 347-351; J. Philippe, *La cathédrale Saint-Lambert de Liège* (Luik, 1979) 103-104, afb. 69-72.

⁵⁹ H. Halbertsma en S. Lammers, 'Buurmalsen (Geldermalsen)', *Bulletin KNOB*, LXXXII (1983), afl. 2, 40-41; S. Lammers, 'De sarcofagen en graf- en altaarstenen', in: P.M. le Blanc, e.a., *Buurmalsen belicht* (Buurmalsen, 1991) 72-78.

peziumpvormige zandstenen grafplaat met geometrische versiering - mogelijk de deksteen van deze tweede stenen grafkist.⁶⁰ Vanaf ca. 1080 is in oorkonden de toenaam ‘van Malsen’ gevoerd, in de twaalfde eeuw steeds door heren van Cuijk. Omdat de oudste stenen kerk te Buurmalsen omstreeks het stichtingsjaar van de abdij is gebouwd, lijkt het onwaarschijnlijk dat het familiegraf van de ‘heren en dames van Malsen’ (zoals we deze bijzettingen voorlopig zullen aanduiden) al ver vóór 1129 is gebruikt. Hun nagedachtenis was kennelijk reeds vervlogen, toen omstreeks 1400 pal bovenop hun graf een kerktoeren werd gebouwd. Een en ander is goed te rijmen met de geschiedenis van de hoofdtak van de Van Cuijks, die na 1204 niet meer als ‘Van Malsen’ te boek staat en die in 1394 in mannelijke lijn uitstierf met Jan (VI) van Cuijk en Grave. In tegenstelling tot de andere ‘Bonners’ speelden zij tussen de dood van Andreas en de bisschopswijding van Albert in 1195 nauwelijks een rol in de rijkspolitiek. Vanaf 1145 trad Herman van Cuijk-Malsen, de vader van bisschop Albert, op als zetgraaf in het bisdom Utrecht. Mogelijk was hij in 1146 tevens voogd van St. Servaas in Maastricht. Deze functie heeft hij dan ter plaatse niet kunnen verzilveren: Albert begon zijn geestelijke loopbaan in het St.-Janskapittel te Utrecht.⁶¹ In weerwil van een enkele vrome schenking door de familie aan Mariënweerd kan na 1139, zoals Van Bavel opmerkt, ook niet meer van een ‘Cuijks huisklooster’ worden gesproken.⁶² Het is dan ook de vraag of Mariënweerd na 1139 de plaats van de parochiekerk als centrum van haar memorie heeft ingenomen. Er zijn langs de Linge overigens meer van zulke elitegraven op oude, onopvallende dorpskerkhofjes gevonden.⁶³

Zandstenen ‘Salische’ sarcofaag met anoniem zandstenen deksel in de kerk van Buurmalsen (collectie Ir. F. Mazzola, Geldermalsen)

⁶⁰ W.A. Mazzola, ‘De restauratie en bouwgeschiedenis van de kerk’, in: Le Blanc, e.a., *Buurmalsen 19-20* en afb. 1.9.

⁶¹ Coldewey, *Кувч*, passim.

⁶² Van Bavel, *Mariënweerd*, 128-129.

⁶³ Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen*, nrs. 4 (Erichem) en 41 (Hemmen, inhoud: vier bijzettingen, naast de kist nog vijf gebeenten). In Buurmalsen is onder meer ook een altaarmensa gevonden die mogelijk eerder als sarcofaagdeksel heeft gediend. Het hergebruik van een sarcofaagdeksel als altaarmensa is voor Engeland beschreven omstreeks 1400 (het deksel van de kist van de H. Edward de Belijder (†1066) in diens kapel in de kathedraal van Canterbury; W. Stubbs, ed., *Gervasii Cantuariensis opera* (2 dln.; Londen, 1879-1880) II, 285).

Besluit

Met of zonder heren van Cuijk of Malsen: de norbertijnerabdij Mariënweerd groeide na 1129 uit tot een bedrijvige gemeenschap met een uitgebreide ‘kloosterfamilie’ van dochterstichtingen. Tot helemaal uit het Friese Waddengebied kwamen priesters zich hier vertrouwd maken met de regel van Norbert. De Hallumer pastoor Frederik (†1175) maakte zelfs een *peregrinatio* die hem van Mariënweerd tot in Steinfeld bracht. Daar verkreeg hij de begeerde aansluiting van zijn eigen huisklooster ‘Mariëngaarde’ bij de norbertijner orde.⁶⁴ Met dit spirituele *testimonium paupertatis* steeg zijn status onder de ‘aanzienlijke en adellijke mannen’ van Hallum zozeer, dat hij binnen korte tijd na zijn dood als plaatselijke heilige werd vereerd. Zijn graf (in de abtenlevens van Mariëngaarde beurtelings *sarcophagus* en *tumba* genoemd) werd gelicht en zijn gebeente verheven tot een voor hem opgericht altaar in een gemetselde memoriekapel. De benodigde tufsteen werd door zijn opvolger uit Deventer gehaald, waar omstreeks die tijd Lotharius van Ahr-Hostade proost was.⁶⁵ Aannemelijk is dat de stenen voor Mariëngaarde uit de omgeving van Steinfeld kwamen.

Maar gaat het in de grafcultuur van deze twaalfde-eeuwse heren om de stenen of om de ideeën?⁶⁶ De schaarse overlevering van bronnen en sporen noopt onderzoekers om beide voortdurend naast elkaar te beschouwen. Zo geeft het woordgebruik in de Mariëngaardse *Vitae* niet alleen een (zij het ruwe) indruk van de vorm die omstreeks 1200 aan de nagedachtenis van een norbertijner kloostervader werd gegeven, maar getuigt het ook van de *Wirkungsgeschichte* van de funeraire elitecultuur uit de eeuw waarin de eerste norbertijner stichtingen ontstonden. In die cultuur werd een ingewikkeld spel gespeeld met zichtbaarheid en onzichtbaarheid, vernieuwing en nostalgie, kerk en keizerrijk, rijkdom en eenvoud, macht en heiligheid, steeds in wedijver met andere adellijke families die hun heil hier en in het hiernamaals wilden verzekeren.

⁶⁴ Over de politieke achtergrond van Frederiks keus voor een Westfaals moederklooster (en niet voor Mariënweerd) J.A. Mol, ‘Prämonstratenser in Friesland und Westfalen’ in de nog te verschijnen congresbundel *Clarholz und die Niederlande*.

⁶⁵ Lambooij en Mol, *Vitae*, 213, 217-219; K. Kuiken, ‘Middeleeuwse zandstenen grafkisten uit Westerlauwers Friesland’, *De vrije Fries*, LXXXIV (2004).

⁶⁶ Vrij naar D. Hare, *Via dolorosa & when shall we live?* (Londen, 1999) 43.